

2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Гірняк С. П. Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові ХІХ–ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. : 10.02.01 «Українська мова» / С. П. Гірняк. – Донецьк, 1999. – 23 с.
4. Кероп'ян А. Р. Лексико-семантична структура російських та англійських дієслів мовлення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.: 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / А. Р. Кероп'ян. – Донецьк, 2003. – 20 с.
5. Кондратов А. М. Звуки и знаки / А. М. Кондратов. – [2-е изд.]. – М.: Знание, 1978. – 207 с.
6. Леонтьєва О. Ф. Смыслові конотації дієслів мовлення у казковому дискурсі (на матеріалі українських народних казок про тварин): дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Леонтьєва Оксана Федорівна. – К., 2003. – 174 с.
7. Попова М. В. Функционально-семантическое поле «звук» в современном русском языке: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Попова Марианна Владимировна. – Ростов-на-Дону, 2002. – 153 с.
8. Сидорова Н. П. Системная организация лексико-семантической группы глаголов звучания и их взаимосвязи с другими глагольными группами: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Сидорова Наталия Павловна. – М., 1978. – 211 с.
9. Словник української мови : в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

Olga Babakova

Semantic peculiarities of the procedural microfield of anthropophones

The composition and semantic structure of the microfield presented by a verbal vocabulary for denotation of sounds uttered by a human is characterized in the article; nuclear and peripheral semantic components of anthropophones are determined.

Key words: sounding verbs, verbs of speech, anthropophones, semantic components, lexical-semantic field, procedural microfield.

Марина Серебряк

**ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ВАРІАНТИ НАРОДНОГО МОВЛЕННЯ ТА ЇХ
ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ**

У пропонованій статті розглянуто дискусійне питання сучасної лінгвістичної науки, яке стосується розмежування фразеологічних одиниць та їхніх варіантів. Проаналізовано ареальні словники з метою виявлення підходів, якими користувалися укладачі при опрацюванні варіантів різних мовних рівнів.

Ключові слова: ареальна фразеологічна одиниця (АФО), варіант фразеологічної одиниці (ФО), тип варіанта, лексикографічне опрацювання.

На сьогодні сформувалась гостра потреба суспільства в створенні якісного словникового фонду української мови, яку покликана задовольнити лінгвістична наука. Це питання є пріоритетним напрямом діяльності держави, про що свідчать Укази Президента про розвиток національної словникової бази та Постанова Кабінету Міністрів № 1546 від 2.10.2003 «Про затвердження Державної програми розвитку й функціонування української мови на 2004–2010 роки», одними з завдань якої є розширення словникової бази, підтримка наукових розробок, предметом дослідження яких є українська мова. На сьогодні в українській лінгвістиці недостатньо розробленими залишаються питання лексикографічного опису фразеологічного багатства народних говорів.

Фразеологізми є акумулюючими мовними формулами, які вербалізують картину світу етносу в усій різноманітності варіативних форм. Однак аналіз існуючих словників свідчить про наявність суперечностей: між практичними підходами в опрацюванні варіантних АФО та недостатньою теоретичною розробленістю цього явища в науці; між реальним функціонуванням таких фразем у мовному середовищі та їх усіченою характеристикою в словниках. Це свідчить про необхідність активізації зусиль лексикографічної галузі у вирішенні зазначених положень.

Дослідженням загальних проблем фразеології займалися М. Алефіренко, В. Білоноженко, Ф. Медведєв, Ю. Прадід, М. Олійник, Л. Скрипник та ін. Практичний внесок у збереження народного фразеологічного фонду української мови зробили О. Юрченко, В. Чабаненко, Г. Доброльожа, В. Ужченко, Д. Ужченко, Г. Аркушин та ін. Вивченню варіативності фразеологічних одиниць присвятили праці М. Шанський, Л. Авксентьєв, В. Мокієнко, В. Жуков, В. Телія, Н. Амосова, О. Бабкін, М. Копиленко, О. Федоров та інші.

До сьогодні, на жаль, недостатньо розробленою залишається проблема розмежування самостійних АФО та їхніх варіантів, що відбивається на системності їх упорядкування в словниках, оскільки від принципового розрізнення цих одиниць залежить місцезнаходження кожного. Об'єктом розвідки є варіанти АФО, а головною метою – аналіз підходів їх словникового упорядкування.

У сучасному мовознавстві питання варіативності ФО має дискусійний характер. Попри значну кількість праць вітчизняних (Л. Авксентьєв, Ю. Прадід, Н. Сологуб, В. Чабаненко, В. Ужченко тощо) та зарубіжних науковців (В. Мокієнко, В. Жуков, В. Зимін, Є. Іванникова, В. Телія) досі немає одностайного розуміння терміна «варіант». Учені виділяють різні типи змін складу та структури ФО: *формальний* (пов'язаний з генетичною спільністю компонента ФО й слова) та *лексичний* (побудований на заміні одного компонента іншим). Нерідко спостерігаємо змішування цих типів. Однак якщо формальний тип не викликає особливих заперечень, то питання про лексичну варіативність вносить горстру суперечливості та демонструє строкатість поглядів на зазначену проблему.

Чимало науковців (Н. Амосова, О. Бабкін, М. Копиленко, З. Попова, О. Федоров) заперечують існування лексичних варіантів, вважаючи, що «заміна одного слова-компонента в складі фразеологізму іншим, хоч і синонімічним, змінює характер образного уявлення (внутрішньої форми), яке мотивує предметний зміст» [9, с. 135–136]. Отже, заміна компонента синонімічним створює іншу, синонімічну ФО. Такий підхід приносить деструктивні наслідки у сфері лексикографії, бо звужує межі варіативності фразем і надмірно розширює їхні синонімічні зв'язки. За словами В. Ужченка, кожний із таких виразів треба було б уміщувати в окрему словникову статтю, чого насправді не відбувається, оскільки «ці фразеологізми мають тотожну семантику, синтаксичну сполучуваність, принципово не відрізняються семантико-стилістичними відтінками, а головне – зберігають первинний образ сполуки» [7, с. 109–110].

Більшість науковців визнають модифікацію компонентного складу, характеризуючи фразеологічні варіанти як «лексико-граматичні різновиди, тотожні за значенням і ступенем семантичного злиття» [11, с. 50]; «ФО, які відрізняються між собою синонімічними компонентами й, допускаючи видозміну їх порядкового розташування та граматичних форм, зберігають спільність загального значення» [1, с. 85]; «одну з докорінних особливостей форми виразу, засновану на тому, що компонент фразеологізму втратив ознаки слова і тому може бути замінений своїм варіантом без будь-якої шкоди для самого фразеологізму як зі сторони форми, так і зі сторони значення» [5, с. 103].

Найбільш авторитетною вважаємо думку В. Мокієнка, який наголошує на тому, що «варіюванню, як правило, підлягає план вираження. План змісту повинен зберігатися, інакше ми будемо мати справу не з фразеологічними варіантами, а з різноманітними зворотами» [4, с. 26]. Варіювання ФО на лексичному рівні учений бачить як трансформацію роздільнооформленої, але семантично цілісної одиниці.

Аналіз матеріалу здійснено за словниками О. Юрченка та А. Івченка [12] далі як (ЮІ 1993), В. Чабаненка [10] – (Чаб. 2001), Г. Аркушина [2] – (Арк. 2003), В. Ужченка та Д. Ужченка [6] – (УУ 2005), Д. Ужченка [8] – (Ужч. 2009) і виявлено формальне та лексичне варіювання.

Формальний тип варіантів представлений на чотирьох рівнях, які обов'язково мають бути врахованими при укладанні фразеологічних словників. Фонетичні зміни лексем-компонентів не в усіх аналізованих працях мають ефективну систему фіксації. Особливо ускладненою є проблема розміщення варіантів при алфавітному принципі упорядкування матеріалів, оскільки укладач, за умови зміни першого звука, фактично змушений розміщувати кожний варіант в окрему словникову статтю, що значно збільшує обсяг видання. Ілюструє це словник (Чаб. 2001): *в (у) жар кинуло* 'стало червоним обличчя від сорому'; *у жар кинуло* див. *в жар кинуло*; *взять (узять) за живець* 'глибоко схвилювати, дошкулити'; *узять за живець* див. *взять за живець*. Лише за чергуванням [i] з [y] дублюють близько ста варіантів. У словниках, де матеріал розміщено за опорним компонентом, фонетичні зміни фіксують без додаткових виокремлень варіантів: *можна (можно) анатомію вивчати по кому* 'хто-небудь дуже худий' (УУ 2005); *завал на рівному (ровному) місці (місті), жрм.* 'труднощі у якійсь роботі, невдача; провал' (Ужч. 2009); *в'ід'ма м'асло б'їє* 'іде дощ і світить сонце'; *в'ед'ма масло б'їє*; *від'ма масло колотит* (Арк. 2003). Лише в разі зміни першого звука опорного компонента місцезнаходження такого варіанта змінюється. Спорадично такі ФО фіксує словник (ЮІ

1993): *потрібне як сліпому дзеркало (зеркало), а глухому музика* ‘зовсім не потрібне’ (варіанти розміщено за трьома словами: *дзеркало, зеркало, сліпий*). Деякі компоненти варіюються в складі різних ФО: *догорі дном* ‘поперевертати, порозкидати речі’; *дугури дригом що* ‘уверх ногами’ (Арк. 2003); *бережеться як огню* ‘пильно стережеться’; *боїться мов вовк вогню* ‘дуже боїться’ (ЮІ 1993).

Морфологічні варіанти передбачають зміни в межах форм компонентів. Більшість словників ці варіантні форми подають в одній словниковій статті:

а) варіювання форм числа: *коню по коліна (по коліно)* ‘низький на зріст’ (УУ 2005); *ламають каблук (каблуки), евф.* ‘зраджувати коханому чоловікові’ (Ужч. 2009); *це тобі (вам) не шутка* ‘вживається як попередження про серйозність справи, становища’ (Чаб. 2001); *прийті в собач’ї голосі* ‘запізно’, *прийті в собачий голос* (Арк. 2003); *подивився як грош дав* ‘обнадійливо глянув’; *подивився як три гроши дав* ‘обнадійливо глянув’ (ЮІ 1993);

б) варіювання різних або паралельних відмінкових форм: *намотувати клубок (клубка)* ‘бути покараним’ (УУ 2005); *одрубати хвіст (хвоста), крим., мол., жрм.* ‘уникнути переслідування’ (Ужч. 2009); *балакать одрубом (одрубом)* ‘говорити виразно, повільно, з гарною дикцією’ (Чаб. 2001); *стати дубом* ‘піднятися вгору (про волосся, шерсть)’, *дуб’ї стати* (Арк. 2003); *роззявив губу як жаба на гусеня* ‘голосно, сердито кричати’, *роззявив губу як жаба на гусинь* ‘голосно, сердито кричати’ (ЮІ 1993);

в) варіювання різних часових чи інших форм дієслівних компонентів: *тягнути (тягти) kota з підворотні* ‘робити щось повільно, мляво, неохоче’ (УУ 2005); *іхати (їздити) на кареті, гірн.* ‘спускатися в шахту’ (Ужч. 2009); *аж серце зайшлося (заходилося)* ‘про надмірне хвилювання, збудження’ (Чаб. 2001). Окремі укладачі словників (Арк. 2003) та (ЮІ 1993) такі варіанти не подають.

Словотвірні варіювання компонентів ФО найчастіше пов’язані зі зміною або додаванням префіксів: *біля колодязя найшли (знайшли), евф.* ‘про народження дитини’ (УУ 2005); *поставити (виставити) банку, гірн., жрм.* ‘пригощати спиртним’ (Ужч. 2009); *аж пиляка піднялась (знялась)* ‘дуже швидко (побігти, податися і т.п.)’ (Чаб. 2001); та суфіксів: *ховається як зозулька (зозуля) по кропиві* ‘про людину, яка ухиляється від роботи’ (ЮІ 1993); *кіл (кілок) забивати, етн. 1.* ‘Обрядова дія, яка здійснюється на 2-й або 3-й день весілля...’ 2. ‘Випивати під час цієї обрядової дії’ (УУ 2005); *до грами (граміни, граміночки)* ‘все геть чисто, до крихти, все до решти’ (Чаб. 2001).

Синтаксичні модифікації структури ФО не часто фіксують у словниках. Розміщують їх окремими статтями: *аж у Америку видно* ‘дуже високий’; *видно аж в Америку* ‘дуже далеко видно’ (Чаб. 2001); *правда як грушка на вербі* ‘брехня’; *правда як на вербі груші* ‘брехня’ (ЮІ 1993) тощо.

Лексичне, або власне фразеологічне варіювання, є найпродуктивнішим серед усіх типів. Суть цього явища полягає в тому, що компонент ФО замінюється синонімічним або семантично рівноправним. В. Жуков стверджує, що кожний компонент фразеологізму в окремо взятому випадку, подібно до слова всередині вільного словосполучення, потенційно може вступити в асоціативні зв’язки без втрати смислу виразу та без порушення його структури з іншим компонентом [3, с. 182]. Це означає, що ФО можуть реалізовувати велику кількість варіантів. Відтак, опрацювання їх у словниках вимагатиме розробки науковцями чіткої системи опису.

В аналізованих словниках представлено два основні підходи упорядкування лексичних варіантів АФО: змінний компонент подають у структурі ФО в круглих дужках; варіант розміщено окремою словниковою статтею з чи без відсилання на інший реєстровий фразеологізм (залежно від погляду укладача щодо його семантичної та стилістичної відокремленості).

У словниках представлено такі типи лексичних варіантів:

а) взаємозамінні компоненти АФО перебувають у синонімічних зв’язках: *лопухами обвішувати (обвивати) кого* ‘обманювати’ (УУ 2005); *помастити (помазати) руку кому* ‘дати хабаря’ (Ужч. 2009); *вирвався (вискочив) як Пилип з конопель* ‘зробив недоречний вчинок’ (ЮІ 1993); *аж руки горять* ‘є велике бажання що-небудь робити’; *аж руки сверблять* ‘те саме, що аж руки горять’ (Чаб. 2001) тощо;

б) взаємозамінні компоненти АФО належать до одного тематичного ряду: *до березових віників* ‘дуже довго’; *до білих віників* ‘дуже довго’; словникові статті з ФО *до десятих віників, до п’ятих віників, до синіх віників, до третіх віників, до Фенькиних віників, до червоних віників* містять відсилку ‘те саме, що до білих віників’ (УУ 2005). Фразеологізми подано за стрижневим словом *віник*, але звернімо увагу на систему посилань: укладачі відокремили ФО *до березових віників*, хоча дефініція всіх виразів є абсолютно ідентичною. На нашу думку, згідно з лексикографічною тенденцією до найбільшої компактності в опрацюванні фразеологічного матеріалу компоненти, пов’язані тематично, слід було подати в одній словниковій статті, об’єднавши кольоративи (*білий, синій, червоний*) та назви чисел (*десятий, п’ятий, третій*), а посилання зробити на перший вислів;

в) взаємозамінні компоненти АФО перебувають у метонімічних відношеннях: *тягнути (тягти) бика за роги (за хвіст, за язика)* 1. 'Дуже повільно працювати, щось робити'; 2. 'Дуже повільно йти' (УУ 2005); *нажміть своїм горбом* 'здобути майно, достаток чесною працею'; *нажміть своїми пучками та нажміть своїми руками* 'те саме, що *нажміть своїм горбом*' (Чаб. 2001);

г) компоненти ФО асоціюються за суміжністю: *сухий (худий) як шкірка* 'дуже худий' (ЮІ 1993); *знати (нести) пургу, жрм.* 'говорити, писати нісенітницю, щось абсурдне' (Ужч. 2009); *забіти воўка* 'упасти, спіткнувшись'; *зловіти воўка* 'спіткнутися і впасти'; *влупіти воўка* (Арк. 2003).

Лексична заміна може бути не лише якісною (попередні типи варіювання), але й кількісною. Такі процеси пов'язані з «редукцією або нарощенням образу, який лежить в основі фразем» [7, с. 111]. У словниках такі варіанти найчастіше представлені фразеоформами з факультативними компонентами, уміщеними в квадратних дужках: *Василь бабі [рідна] тітка (тьотка), жарт.* або *ірон.* 'дуже далека рідня' (УУ 2005); *галюнцики бігають [перед очима] у кого, жрм.* 'галюцинації, запаморочення' (Ужч. 2009); або окремою ФО: *бути в колодках* 'підрости (переважно про птахів)'; *в колодках* (Арк. 2003); *жахається як заць* 'про дуже боягузливу людину'; *жахається як заць тіні* 'про дуже боягузливу людину' (ЮІ 1993).

Аналіз словників дає можливість твердити, що варіативність ФО, особливо діалектних, є складним багаторівневим мовним явищем, яке вимагає ґрунтовного наукового вивчення. Воно зумовлене специфікою живого народного мовлення, а особливо тим, що «переважання експресивності над предметно-логічним наповненням змісту фразеологізмів, намагання постійно підтримувати її в мовленні, викликає необхідність поповнення й оновлення фразеологічного фонду» [4, с. 5]. Тому відносна постійність компонентного складу та структури ФО виявляється як «діалектична єдність контрастивного (інваріантного) й змінного (варіантного)» [7, с. 22].

Отже, практично кожна ФО може зазнавати тих чи інших модифікацій на різних мовних рівнях. Такі зміни викликають жваві дискусії в наукових колах. Своєрідним каменем спотикання є питання функціонально-стилістичного призначення варіантів ФО та окреслення граничної межі, за якою модифікований вираз здобуває статус самостійної мовної одиниці. Така ситуація призводить до негативних наслідків у лексикографії, оскільки укладачі словників мають самостійно визначати варіанти АФО та розробляти систему їх опрацювання. Відтак, постає перспектива подальших розробок, націлених на удосконалення методики укладання диференційних фразеологічних словників, яка б ґрунтувалася на високоякісній теоретичній базі сучасної лінгвістичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: фразеологія / Л. Г. Авксентьев. – Х. : Вища школа, 1983. – 137 с.
2. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Григорій Аркушин. – Люблін ; Луцьк, 2003. – С. 76–133.
3. Жуков В. П. Русская фразеология : учеб. пособ. / В. П. Жуков, А. В. Жуков. – М. : Высшая школа, 2006. – 408 с.
4. Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – М. : Высшая школа, 1989. – 288 с.
5. Молотков А. И. Некоторые особенности употребления фразеологизмов в современном русском языке / А. И. Молотков // Нормы современного русского литературного словоупотребления. – М.–Л. : Наука, 1966. – С. 92 – 110.
6. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. – Луганськ : Альма матер, 2005. – 335 с.
7. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
8. Ужченко Д. В. Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини : матеріали / Д. В. Ужченко. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2009. – 248 с.
9. Федоров А. И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII – XIX в. / А. И. Федоров. – Новосибирск : Наука, 1973. – 172 с.
10. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни / Віктор Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.
11. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Высшая школа, 1985. – 160 с.
12. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

Marina Serebriak

Variants of spoken phraseological units and their lexicographic processing

The article describes the polemic question of modern linguistics about division of idioms and their variants. The regional dictionaries were analysed in order to expose author's approaches to processing variants on different levels of the language.

Key words: regional phraseological unit, variant of phraseological

Сергей Гогильчин

ОСОБЕННОСТИ ОБЪЕКТИВАЦИИ РАЗЛИЧНЫХ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМИОТИЧЕСКИХ ПРОЯВЛЕНИЙ ЧЕЛОВЕКА ЦЕЛОСТНОГО ФРАЗЕОЛОГИЗМАМИ СОМАТИЧЕСКОГО КОДА

У роботі проаналізовано різні функціонально-семіотичні прояви людини цілісної з точки зору їх взаємозв'язку та соціальної значущості на матеріалі фразеологічних одиниць соматичного коду.

Ключові слова: соматичний код, метафоризація, оцінка, конотація, емотивний компонент.

Современная научная парадигма в языкознании характеризуется ярко выраженным антропоцентризмом. Отсюда, неслучаен и повышенный интерес исследователей к человеческому фактору в языке, в том числе, к одному из наиболее ярких его проявлений – сфере телесности. Не будет преувеличением сказать, что соматизмы присутствуют в лексическом фонде любого языка, образуя разветвленную систему переносных значений и способствуя формированию фразеологизмов на своей основе. Способность соматизмов, как, языковых так и графических, выступать в качестве символов, семиотических формул, позволяет их использовать в качестве элементов геральдики и агитационных (рекламных) материалов.

Актуальность данного исследования обусловлена его связью с когнитивной лингвистикой, имеющей своей целью изучение способов освоения действительности человечеством в целом и лингвокультурными сообществами в частности. Изучению данной проблемы посвящена деятельность таких отечественных и зарубежных ученых, как: Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, А. Вежицкая, В. И. Постовалова, В. Н. Телия, Е. А. Селиванова, Е. С. Кубрякова, Н. Н. Болдырев, В. И. Карасик, Р. Джекендофф, Дж. Лакофф, Р. Лэнекер и др.

Описание человека внешнего было предпринято Т. В. Валукевич. Целью данной работы является исследование объективации человека внешнего и внутреннего при помощи фразеологизмов соматического кода. Достижение поставленной цели требует выполнения следующих задач: классификация всех английских фразеологизмов соматического кода по категориям, соответствующим всем функционально-семиотическим проявлениям человека; выделение в отдельные разряды фразеологизмы, объективирующие человека внешнего и внутреннего; анализ полученных результатов по классификации «функционально-семиотические проявления». Материалом исследования послужили 979 фразеологизмов (идиомы и фразеологические единства), отобранные методом сплошной выборки из Большого англо-русского фразеологического словаря Кунина А. В., и словаря Collins English Dictionary. 8th Edition first published in 2006 © HarperCollins.

Антропоморфизм является основанием, порождающим условия для символизации функций различных частей тела. В процессе производства идиом соматического кода большую роль играет образная составляющая. Это позволяет выявить особенности национально-культурной специфики концептуализации и категоризации окружающего мира с учетом экспрессивно-оценочных коннотаций. Оценочная составляющая является неотъемлемым элементом любого фразеологического сращения и единства. Образная составляющая часто является своеобразной «платформой» для реализации оценочной. По мнению Т. А. Графовой, «любое высказывание, содержащее слово с эмотивным компонентом коннотации, сообщает не столько о предметах, явлениях и событиях объективной действительности, сколько об отношении субъекта речи к обозначаемому, и нацелено на эмотивное воздействие на адресата» [3, с. 6].

В последние годы в языкознании упрочился взгляд на коннотацию как важный прагматический компонент семантики слова, тесно связанный с участниками коммуникации и со всей ситуацией общения в целом (И. В. Арнольд, К. А. Долинин, Л. А. Каселева, В. Н. Телия, В. И. Шаховский, Д. И. Шмелев и др.). В работе принимается концепция В. Н. Телия, согласно которой коннотация